

ARTUR ŁUSZCZYŃSKI, MAŁGORZATA ŁUSZCZYŃSKA

Obraz sąsiadów w oczach wybranych przedstawicieli czeskiej myśli politycznej w XIX i XX wieku

The image of neighbours in the eyes of some representatives of Czech political thought
in XIX and XX century

W tytule naszego artykułu pojawia się kilka kwestii wymagających krótkiego komentarza. Wyjaśnienia te nie będą być może dotyczyły meritum, jednakże uznaliśmy, iż bez nich powstały tekst byłby niepełny i w co najmniej kilku fragmentach stawałby się dyskusyjny. Jednocześnie opisywane kwestie są w naszym odczuciu atemporalne w odniesieniu do wielu ideologii, doktryn i ruchów narodowych. Wymiar komunikacyjny tytułu jest w zasadzie czytelny, jednakże zawartość treściowa, jaka zostanie zdekodowana, nie jest już tak oczywista.

Pierwszy dylemat dotyczy cezur czasowych i ściśle z nimi powiązanych losów naszych południowych sąsiadów. Sytuacja Czechów nasuwa pewne analogie z Polską, jednakże należy być bardzo ostrożnym, aby w naturalnych porównaniach nie pójść za daleko¹. Odzyskanie niepodległości w roku 1918 ukonstytuowało nowe państwo – Czechosłowację, które powstało na skutek splotu różnych czynników na fundamencie idei określanej mianem czechosłowakizmu. Jak łatwo zauważyć, trudno jest kategorycznie posługiwać się nazwami narodowości w odniesieniu do państw, których emancypacja narodowa (lub jakaś jej część) ma miejsce w analizowanym przedziale czasowym. Postrzeganie siebie i obcego przy zastosowaniu współczesnych kryteriów będzie implikowało szereg problemów, zmuszających piszących bądź to do ciągłego komentowania tekstu głównego, bądź to do akceptowania szeregu niedopowiedzeń. Świadomie używamy terminu „myśl czeska”, gdyż zdecydowanej większości postaci takie poczucie narodowe towarzyszyło. Oczywiście kwestia odczuwania przynależności grupowej może być myląca, jednakże w przypadku Czech, język lub terytorium nie zawsze będą mogły

¹ Por. J. Valenta, *Dwudziestolecie międzywojenne jako model?*, [w:] *Czechy i Polska na szlakach ich kulturalnego rozwoju*, pod red. J. Wyrozumskiego, Kraków 1998, s. 148 i nast.

pełnić funkcję rozstrzygającą². Wystarczy wspomnieć Františka Palacký'ego, będącego jednym z filarów odrodzenia narodowego i piszącego swoją monumentalną, pięciotomową *Historię* po niemiecku³. Drugim, obok „Ojca narodu” politykiem – ideologiem pomagającym uzmysłwić sobie delikatność materii, jest „Prezydent – Oswobodziciel”, twórca Czechosłowacji – Tomasz G. Masaryk, urodzony na Morawach w rodzinie Słowaka i niemieckojęzycznej Morawianki. Na koniec – Jan Kollár uznawany za jednego z najwybitniejszych „czeskich budzicieli”, z urodzenia był Słowakiem, znaczną część życia spędził w Peszcie i w sensie geograficznym czuł się związany z Węgrami, poddany cesarza Austrii, zwolennik jedności Czechów i Słowaków. Wspomniana na wstępie cezura czasowa wiąże się z problemem diagnozowania zjawisk zmiennych w czasie. Truizmem jest twierdzenie, że społeczne postrzeganie zmienia się w czasie. Podobnie jest w naszym przypadku, wystarczy wspomnieć polskie powstania narodowe, które w różny sposób wymuszały przewartościowania sądów na nasz temat wśród czeskiego społeczeństwa. Zasadnym jest zatem pytanie o celowość utrzymywania diagnozowania na przestrzeni dwustu lat. Okazuje się jednakże, iż postrzeganie narodów jest niezwykle podobne do stereotypizacji, przy określonym zdefiniowaniu dochodzi do utożsamienia⁴. Zatem mamy do czynienia z „procesem długiego trwania”, w którym ewentualne zmiany mają charakter ewolucyjny. Drugi argument ma związek bezpośredni ze sformułowaniem tytułu – chodzi nam o pokazanie pewnych modeli występujących w tekstach ideologicznych wybranych przedstawicieli czeskiej myśli politycznej. Trudno jednoznacznie rozstrzygać, na ile ideologia kształtuje masy, a na ile odzwierciedla ich poglądy. Jak słusznie pisał Józef Chlebowczyk: „W kształtowaniu się procesów narodotwórczych, zwłaszcza w ich zaraniu i stadium początkowym, szczególnie znamienne rolę w sensie długotrwałego rezonansu społecznego odgrywa specyficzny typ, różnego zresztą kalibru, ideologa, czy też ideologa, a zarazem działacza-wizjonera, marzyciela, apelującego nie tyle do mózgow, co przede wszystkim do uczuć i emocji ziomków oraz w ogóle współczesnych”⁵. Nasz wybór postaci nie jest dowolny. Kierowaliśmy się uchwy-

² Por. M. Zmierzak, *Nacjonalizm jako przedmiot badań historyka idei politycznych i prawnych*, [w:] *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku*, pod. red. M. Maciejewskiego i M. Marszałka, Kolonia Limited 2002, s. 75–80.

³ F. Palacký, *Geschichte von Böhmen*, Prag 1836–67.

⁴ Por. B. Gracova, *Stereotypní obrazy Čechů, Poláků a Němců a dějepisné vyučování*, „Sborník prací Filozofické fakulty Ostravské univerzity” 1996, nr 4, s. 119–140; A. Sliz, *Stereotyp – kilka refleksji socjologicznych*, [w:] *Opavské a opolské Slezsko ve směru evropských standardů. Překonávání bariér*, Opole 2001, s. 35–39; J. Róg, *Stereotypy na pogramiczu polsko-czeskim. Zalozenia metodologiczne badan*, [w:] *Ibidem*, op. cit., s. 19–27.

⁵ J. Chlebowczyk, *Świadomość historyczna jako element procesów narodotwórczych we wschodniej Europie środkowej*, [w:] *Polska, czeska i słowacka świadomość historyczna XIX wieku (Materiały sympozjum polsko-czechosłowackiej komisji historycznej 15–16 XI 1977*, pod red. R. Hecka, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, s. 18.

cenieniem charakterystycznego poglądu obecnego w czeskim społeczeństwie, o którego istnieniu wiemy chociażby z kwereńdy czasopism z tamtego okresu. Oczywiście trudno nasze krótkie opracowanie traktować jako wyczerpujący wykład, jest to bardziej rys i wprowadzenie w problematykę.

Kolejna kwestia dotyczy problemu pozornie błahego, który jednakże będzie determinował kształt naszego artykułu. Próbując odpowiedzieć na pytanie, z kim sąsiedowali Czesi w XIX i XX wieku, zauważymy, że zaczynamy się poruszać w przestrzeni wyobrażeń i stanów psychicznych związanych z terminem: świadomość narodowa. Narodowa identyfikacja i jej przeżywanie są trudno uchwytnie w badaniach naukowych, szczególnie tych realizowanych w aspekcie historycznym⁶. Ponieważ w XIX wieku nie istniało państwo czeskie, jesteśmy skazani na rodzaj ekstrapolacji utrwalonych wyobrażeń, które dosyć łatwo sfalsyfikować. Wspomnieliśmy na wstępie o dylemacie „czeskości” i tego zagadnienia nie będziemy rozwijać, aczkolwiek uważamy je za istotne⁷. Odpowiadając na postawione wyżej pytanie o czeskich sąsiadów, udzielimy automatycznej odpowiedzi: Niemcy⁸. Jednakże bardzo szybko uświadomimy sobie, że to przecież „przypadek Niemiec przytacza się zwykle jako podstawowy przykład braku jakiegokolwiek poczucia tożsamości narodowej, a w istocie niemożności jego zaistnienia aż do XIX wieku”⁹. Nie dziwi zatem, że czescy myśliciele szkicując obraz Niemca, dosyć często mogli odnosić się do różnych, często sprzecznych wizji. Stosunkowo precyzyjny wydaje się być T. G. Masaryk, rozgraniczający Niemców, Prusaków, czy Austriaków (Niemców zamieszkujących tamte tereny), jednakże można mieć wątpliwości, czy jest on w tych podziałach konsekwentny¹⁰. U autora tego bowiem bardzo silne jest przekonanie o „sprusaczeniu Niemiec” oraz tryumfie „idei Prus” w niemieckim myśleniu i praktyce politycznej¹¹. Zatem Prusak to *alter ego* Niemca. Do problemu tego powrócimy w dalszej części. Narodem, z którym Czesi graniczyli od wschodu, byli Słowacy. Chociaż z dzisiejszej perspektywy to zdanie nie budzi większych wątpliwości, to należy pamiętać, że w XIX i na początku XX wieku żywa była teza o dwóch gałęziach jednego narodu¹². Jeszcze w 1921 r. T. Masaryk poddawał w wątpliwość ist-

⁶ Por. H. Kubiak, *Wartość eksplanacyjna kategorii „świadomość narodowa”*, [w:] *Świadomość narodowa w Polsce i Słowacji w XIX i XX wieku*, pod red. S. Bednarka, Wrocław 2003, s. 24.

⁷ Szerzej: Z. L. Suda, *The Curious Side of Modern Czech Nationalism*, „Czech Sociological Review” 2001, nr 2, s. 225–234.

⁸ Zob. *Etnographische Karte von Österreich–Ungarn*, [w:] *Brockhaus Konversations Lexikon*, Lipsk 1902.

⁹ A. D. Smith, *Kulturowe podstawy narodów*, Kraków 2009, s. 140. Zob. także: T. Namowicz, *Naród niemiecki – wspólnota ontycznie niewyobrażalna*, [w:] *Państwo a społeczeństwo. Wizje wspólnot niemieckich od oświecenia do okresu restauracji*, Poznań 2001.

¹⁰ W pismach Karela Kramářa pojawiają się: „czescy Niemcy” lub „nasi Niemcy”, Niemcy z Rzeszy oraz bliscy pierwszej kategorii Niemcy z Wiednia.

¹¹ T. G. Masaryk, *Zwycięztwo idei wolnościowej narodu*, Warszawa, b.d.w., s. 470 i nast.

¹² Por. V. Bakoš, *On Czechoslovakism in Slovak Thinking*, „Human Affairs” 1996, nr 6.

nienie odrębnej narodowości słowackiej, uznając, iż są to wymysły węgierskiej propagandy¹³. Chociaż jego zdanie na ten temat ewoluowało, to właściwie do końca życia był przekonany do swojej koncepcji. Ważnym przy tym jest, iż jego pogląd był podzielany przez czeskie elity i społeczeństwo. Jednocześnie pomimo ogromnej wagi problemu dla funkcjonowania państwa, w czeskim myśleniu zdaje się dominować zasada: *Manifestum non eget probatione*. Masaryk, Beneš, Štefánik stoją na stanowisku najdobitniej wyrażonym w Memorandum z 15 kwietnia 1915 r., gdzie w rozdziale poświęconym obszarowi i ludności planowanego państwa (The Bohemian State sic!) znajdujemy słynny fragment: „Słowacy są Czechami, mimo że używają swego dialektu jako języka literackiego. [...] Słowacy akceptują program zjednoczenia z Czechami”¹⁴. Znowu w tym przypadku kryterium językowe nie będzie jednoznaczne, gdyż do początku XIX wieku język słowacki nie był skodyfikowany (ostatecznie nastąpiło to w 1843 r.). Wcześniej m.in. Josef Dobrovski traktuje [Słowację] Górne Węgry jak Śląsk i Morawy¹⁵. Nie starając się tutaj rozstrzygać delikatnych kwestii, które z reguły były traktowane przez różnych polityków w sposób instrumentalny, stwierdzimy jedynie, iż logiczna konsekwencja doprowadziła by niektórych polityków czeskich do stwierdzenia, że na wschodzie Czesi graniczyli sami ze sobą¹⁶. Taki stan rzeczy sprawia, że Słowacy są słabo obecni w czeskiej refleksji, a jeżeli już, to ma to charakter autorefleksji. Co ważne, Czesi w refleksji słowackiej są istotni¹⁷. Na niezwykle ciekawą kwestię zwraca uwagę Ján Čarnogurski. Pisze on m.in.: „Połowa okresu nowoczesnych dziejów czeskich jest silnie naznaczona nurtem lewicowym, podczas gdy w tym samym okresie na dzieje słowackie przemożny wpływ posiada nurt prawicowy. Jako znamienity przykład należy wskazać rok 1848. Po czeskiej stronie mamy powstanie czeskich studentów przeciwko austriackiemu cesarzowi, następnie publicystykę Karla Havlička-Borovskiego, zwycięstwo młodoczechów nad staroczechami, a od końca XIX wieku działalność T. G. Masaryka i jego zwolenników. W czasie I Republiki do tej linii nie należały co prawda wyniki wyborcze partii agrarnej, ale z drugiej strony działalność polityczna praskiego Hradu silnie z nią koresponduje. Zwieńczeniem tego procesu wkraczania Czech na drogę lewicowych przemian jest wyborcze zwycięstwo partii komunistycznej w roku 1946. Z kolei Słowacy w roku 1848 walczyli u boku cesarza przeciwko węgierskim rewolucjonistom, przeciwko Kossuthowi. W roku 1863

¹³ Por. W. M. Mahoney, *The history of the Czech Republic and Slovakia*, Santa Barbara 2011, s. 150.

¹⁴ Cyt. za: R. W. Seton, *Watson and His Relations with the Czechs and Slovaks, 1906–1951. Documents*, t. I, Martin – Praga 1995, s. 229.

¹⁵ J. Šolc, *Slovensko w českej politike*, Banská Bystrica 1993, s. 8.

¹⁶ Szerzej: J. Rychlik, *Początki, rozwój i zanik czechosłowakizmu*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, nr XLV.

¹⁷ Szerzej: R. Zenderowski, *Nad Tatrami błyska się... Słowacka tożsamość narodowa w dyskursie politycznym w Republice Słowackiej (1989–2004)*, Warszawa 2007, s. 398–412; *Kwestia słowacka w XX wieku*, pod red. R. Chmela, Gliwice 2002, *passim*.

duchowni ewangelicy i katolicycy założyli Macierz Słowacką, której sztandar wyszyty jest na znak sympatii do Rosji literami łacińskimi i cyrylicą. Do Rosji, którą wytrwale krytykował w tym samym czasie Karel Havliczek-Borovský. Przed I wojną światową z tego nurtu wymykają się hłasiści, ale należy przyznać, że Deklarację Martinską o przyłączeniu Słowacji do Czechosłowacji podpisało bodaj najbardziej konserwatywne zgromadzenie, jakie kiedykolwiek powstało w dziejach Słowacji. Główni przedstawiciele słowackiego życia narodowego, tacy jak Matúš Dula, Andrej Hlinka, późniejszy biskup Ján Vojtaššák i inni, nigdy nie próbowali zmienić porządku społecznego na drodze działań rewolucyjnych, co by było typowe dla działalności lewicowej. Milan Rastislav Štefánik zginął zbyt młodo, aby móc w pełni rozwinąć swoją działalność polityczną, lecz jego antybolszewickie poglądy, pochodzenie szlacheckie i stosunek do Beneša sytuowały go zdecydowanie po prawej stronie sceny politycznej. Dalej prawicowy nurt w polityce słowackiej zaznacza się coraz wyraźniej: powstanie Słowackiej Partii Ludowej pod przywództwem Andreja Hlinki, w 1939 r. proklamowanie Państwa Słowackiego, a także przegrane przez komunistów na Słowacji wybory w 1946 r.¹⁸ Zatem okazuje się, że ma rację Milan Hübl, kiedy pisząc o sąsiadach Czechów i Słowaków, koncentruje się na relacjach czesko-niemieckich i czesko-słowackich (sic!).¹⁹

Kończąc wstępne rozważania, pozwolimy sobie na jeszcze jedną uwagę mającą związek z charakterystyczną cechą relacji, którymi przyszło nam się zajmować. W większości przypadków staramy się unikać tłumaczenia racji stojących za wypowiedzianymi sądami, nawet jeśli w naszej opinii są one nietrafione lub wręcz krzywdzące. Jeśli chodzi o problemy ocen osobistych i ich przełożenia na obraz narodu, zgadzamy się z opinią Barbary Jaroszewicz-Kleindienst, analizującej obraz Czech i Czechów w pamiętnikarstwie polskim. Pisze ona: „są one bowiem [opinie o Czechach] nie tylko funkcją stosunków istniejących między obu narodami, przejawem świadomości historycznej jednego z nich. Są zarazem czynnikiem te stosunki kształtującym, i to zarówno w sensie pozytywnym, twórczym, rozwojowym, jak i hamującym i destrukcyjnym. Opinie funkcjonujące w społeczeństwie o innym narodzie mogą być bodźcem wzajemnych kontaktów i ewentualnych zbliżeń, mogą stanowić także trudną do pokonania przeszkodę w nawiązaniu porozumienia. Znajomość ich pozwala zatem lepiej pojmować rzeczywistość, a zarazem sięgać w głąb, dotrzeć do jej podłoża i uwarunkowań”²⁰. W oczywisty sposób będziemy musieli się zmierzyć z problemem przenoszenia bądź co bądź zsubiektywizowanych sądów na opinie społeczne i odpowiedzieć na fundamentalne pytanie: czy mamy do czynienia z „prawdą źródła” czy z „prawdą rzeczywistości”. Przywoływana autorka odsyła do ważnej w swoim czasie, a co istotniej-

¹⁸ R. Zenderowski, *Nad Tatrami się błyska...*, *op. cit.*, s. 412.

¹⁹ M. Hübl, *Češi, Slováci a jejich sousedé*, Praha 1990.

²⁰ B. Jaroszewicz-Kleindienst, *Czechy i Czesi w opiniach polskich pamiętnikarzy XIX wieku (Do powstania styczniowego)*, Wrocław 1985, s. 6.

sze aktualnej do dziś, debaty na temat wartości poznawczej pamiętników, w której głos zabierali między innymi: K. Dunin-Wąsowicz, G. Labuda, F. Jakubczak, Z. Wojtkowiak. Chociaż w naszej ocenie pamiętnikarstwo jest z reguły subiektywnie autentyczne, to jednocześnie jego autorami są ludzie określonego kręgu. „Znaczna rozpiętość środowisk, z których wywodzili się pamiętnikarze, nie uzasadnia jednak traktowania ich jako reprezentacji całego społeczeństwa polskiego. Tworzą oni tylko określoną zbiorowość, której wspólną cechą jest przynależność do kręgu kultury pisanej. A zbiorowość ta w okresie pierwszego półwiecza porozbiorowego była zaledwie niewielką częścią ogółu społeczeństwa, którego większość należała do »warstw niemych«, objętych analfabetyzmem. Jeżeli jeszcze weźmiemy pod uwagę wpływ poglądów górnych warstw społeczeństwa na kształtowanie opinii przedstawicieli warstw średnich i niższych, wówczas stwierdzimy, że ogólnie rzecz biorąc, sądy pamiętnikarskie reprezentować mogą przede wszystkim świadomość polskich sfer szlacheckich”²¹. W przypadku Czech doskonałym przykładem będzie Karol Hawliczek-Borowski, którego działalność publicystyczna była odbierana przez szerokie kręgi społeczne, on sam zaś był typowym przedstawicielem czeskiego mieszczaństwa²².

Relacjom czesko-niemieckim i powiązanim z nimi postrzeganiem się tych dwóch nacji poświęcono wiele opracowań pisanych z różnego punktu widzenia²³. Oczywiście najwięcej emocji oraz skrajnych ocen budzi wiek XX i jego ocena²⁴.

²¹ *Ibidem*, s. 7.

²² Szerzej: M. Frančić, *Sprawa polska w publicystyce Karola Hawliczka-Borowskiego*, Kraków 1948, s. 3; S. Ravik, *Karel Havlíček Borovský (portrét bojovníka)*, Praha 1991.

²³ Zob. J. Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990; J. Rak, *Stereotyp Němce v českém historickém vědomí*, „Dějiny a současnost” 1990, nr 3, s. 34–37; Z. Kárník, *Attempts to achieve a German-Czech Ausgleich in Habsburg Austria and the consequences of its failure*, [w:] *State and nation in multiethnic societies. The breakup of multinational states*, Manchester, New York 1991, s. 81–97; J. K. Hoensch, D. Kováč (red.), *Ztroskotání spolužití. Češi, Němci a Slováci v první republice 1918–1939*, Praha 1993; V. Kural, *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v československém státě (1918–1938)*, Praha 1993; J. Kořalka, *Německo jako postrach i jako vzor pro Čechy. Na základě osobních poznatků a zkušeností českých návštěvníků, studentů a dělníků koncem 19. a počátku 20. století*, [w:] *Společnost – postoj – konflikt*, Praha 1994, s. 7–34; *Idem*, *Proměny obrazu Čechů ve veřejnosti Německa v průběhu 19. století*, [w:] *Mezietnické dialogy*, Praha 1996, s. 49–66; *Idem*, *Mýtus německého nepřítel: Dalimil a ti druzí*, [w:] *Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*, Praha 2001, s. 414–418; E. Malířová (red.), *Češi a Němci – ztracené dějiny?*, Praha 1995; *Eadem*, *Češi a Němci historická tabu*, Praha 1995; I. Geiss, *Čechy a jejich dějiny viděné z Německa*, [w:] *Velké dějiny, malý národ. O dnešní české státnosti a současném odkazu velkých dějin zemi České koruny a Československé republiky*, Praha 1995, s. 7–21; B. Komárková, *Czechs and Germans in our Century*, „Communio viatorum. A Theological journal” 2004, nr 1, s. 90–99.

²⁴ K. Jonca, *Dekrety prezidenta Edvarda Beneša. Niemcy w czechosłowackiej doktrynie politycznej i prawnej z lat 1920–1945*, Wrocław 2005; P. M. Majewski, „Niemcy sudeccy” 1848–1948. *Historia pewnego nacjonalizmu*, Warszawa 2007; J. W. Brügel, *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006; H. Lemberg, *Tschechen und Deutsche in der Ersten Tschechoslowakischen Republik*, [w:] *München 1938. Das Ende des alten Europa*, Essen 1990; G. L. Weinberg, *Germany and Munich*, [w:]

Czesi od momentu rozpoczęcia emancypacji narodowej, skoncentrowali się na problemie współzamieszkiwania Czechów i Niemców, mającego znaczenie mistyczne i czysto utilitarne. Prawdziwe jest twierdzenie Jerzego Pogonowskiego, że „problem czeski rozwijał się w dwóch kierunkach, a to pozytywnie – dla rozszerzenia własnych walorów kulturalnych, i negatywnie – to jest obronnie w stosunku do Niemców”²⁵. W taki oto sposób określa złożone stosunki łączące te dwa narody T. G. Masaryk: „Państwo czeskie było pierwotnie stworzone przez Czechów, a także i dzisiejsze jego wznowienie jest dziełem Czechów i Słowaków. Podczas wojny i po niej Niemcy czescy [sudeccy, przyp. autora] byli przeciwnikami Sprzymierzonych i sprzeciwiali się utworzeniu państwa czechosłowackiego; za dawnych czasów, w dobie założenia naszego państwa, nie było ich jeszcze na tej ziemi. Stąd to utrzymuje się po stronie czeskiej, że Niemcy byli kolonistami, aby stwierdzić fakt, że państwo zostało założone przez słowiańską większość ludności i trwało jako państwo słowiańskie; wykazuje się przez to państwowotwórczą zdolność słowiańskiego narodu, ponieważ wybitni historycy i politycy niemieccy odmawiają Słowianom tej zdolności. Zarazem wskazuje się na to, że Niemcy uznawali zawsze państwo czeskie, zadowolając się równouprawnieniem, jakie im przyznano. Mniejszość niemiecka nie starała się ani przed wojną, ani podczas wojny o rozerwanie państwa czeskiego, jakkolwiek w ostatniej dobie nie uznawała ciągłości tego państwa, ani czeskiego historycznego prawa państwowego w monarchii rakuskiej, dawniej przez nią uznawanego”²⁶. Przytoczona opinia jest stosunkowo wyważona, gdyż „klasyczny” obraz Niemca, wyrażany również przez Masaryka, maluje tę nację jako agresywną, dążącą do konfliktów, w opozycji do pokojowo nastawionych Czechów – Słowian. Nie miejsce tu by rozstrzygać, czy jest to prosta konstatacja faktów, czy nieprzemysłana kalka myślowa, powtarzana od momentu kiedy Fr. Palacký dał fundament takiemu

Reappraising the Munich Pact. Continental Perspectives, Washington 1992, s. 9–20; D. Brandes, V. Kural, *Cesta do katastrofy 1938–1947. Stav výzkumu a problémy*, [w:] *Cesta do katastrofy. Československo-německé vztahy 1938–1947. Referáty z třetí konference česko-německé historické komise, konané ve dnech 7.–9. října 1992 ve Štíříně u Prahy*, [Praha 1993], s. 9–17; E. Schmidt-Hartmann, *Tschechen und Sudetendeutsche: Ein mühsamer Abschied von der Vergangenheit*, „Bohemia – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder” 1993, nr 2, s. 421–433; F. Seibt, *Cestou k Mnichovu. K vytváření nacionálně socialistických perspektiv mezi Němci v Československu 1930–1938*, „Soudobé dějiny” 1995, nr 2–3, s. 281–294; *Idem*, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Praha 1996; V. Kural, *Češi, Němci a mnichovská křižovatka. (Stručné čtení)*, Praha 2002; E. Mandler, *Benešovy dekrety. Proč vznikaly a co jsou*, Praha 2002; K. Richter (red.), „Benešovy dekrety” – záměrně živěný spor, Praha 2002; J. Škrábek, *Včerejší strach. Jaké to bylo mezi Čechy a Němci? A jaké to bude...?*, Praha 2005; K. Řeháček, *Němci proti Československu na západě Čech (1918–1920)*, Praha 2008; M. Řepa, *The Czechs, Germans and Sudetenland: Historiographical Dispute in the “Heart of Europe”*, [w:] *Disputed Territories and Shared Pasts. Overlapping National Histories in Modern Europe*, New York 2011, s. 303–328 i inni.

²⁵ J. Pogonowski, *T. G. Masaryk. Studjum*, Warszawa 1927, s. 33.

²⁶ T. G. Masaryk, *Słowianie po wojnie*, Lwów 1924, s. 16–17.

postrzeganiu sąsiadów²⁷. Problem Niemiec powraca niemalże w każdym dużym dziele czeskiego prezydenta albo w sposób bezpośredni, albo jako rodzaj symbolu. Niemcy z ich historią, a ściśle rzecz biorąc z masarykowym wyobrażeniem tejże historii, stają się synonimem „średniowiecznej teokracji światowej”, dążącej do panowania nad wolnym światem. Jako pierwsi zrozumieli to Czesi i stanęli do nierównej, trwającej od kilkuset lat walki, płacąc za to ogromną cenę. I wojna światowa była logicznym następstwem procesu historycznego, „oficer pruski stał się dla Niemców miernikiem organizacji społecznej”²⁸. Niemcy są „sprusaczone” poprzez dogmat „polityki realnej”. „Gdy w narodzie jednostki i stany kierownicze zaczynają polegać na potędze i gwałcie, sympatia kurczy się, ludzie tracą zainteresowanie do uczuć i myśli swych bliższych, a w końcu i obcych ludzi, albowiem zamiast stosunków z nimi wystarcza mechanizm państwowy, komenda, pięść; ustaje myśl wolna, rozwija się uczość bez żywych idei”²⁹. Co istotne, rozpad Austro-Węgier i przegrana Niemiec w oczach Masaryka są zwieńczeniem dziejów, kiedy demokratyzm uosabiany przez Amerykę i zwycięskie kraje europejskie zapanuje na całym świecie³⁰. Wytworzenie takiego obrazu Niemców zapędziło Czechów w ślepy zaułek, gdyż nie byli w stanie w warunkach młodego, demokratycznego państwa zapanować nad naturalną chęcią odwetu i rewanżyzmu³¹. Do czeskiej opinii publicznej na przełomie XIX i XX wieku właściwie nie przebijały się raczej wyrażane przez Emanuela Radla³². Ten filo-

²⁷ Szerzej: J. Pešek, *Trauma německého sousedství? Západní Evropa viděná optikou dějin dějepisců*, [w:] *Evropa očima Čechů. Sborník ze symposia konaného v Centru Franze Kafky ve dnech 22.–23. října 1996*, Praha 1997, s. 145–161; V. Chyský, *Němci – dědičný nepřítel, či soused? Předsudky a peripetie soužití*, „Střední Evropa. Revue pro středoevropskou kulturu a politiku” 2000, nr 104–105, s. 79–91; J. Křen, E. Broklova (red.), *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998.

²⁸ T. G. Masaryk, *Zwycięztwo idei wolnościowej narodu*, t. III, Warszawa [ca 1930], s. 472. Patrz też: E. Broklová, *Charakter německé politické kultury v Masarykově pojetí*, [w:] *Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Sborník příspěvků z mezinárodní konference*, Praha 2004, s. 98–114.

²⁹ T. G. Masaryk, *Zwycięztwo...*, *op. cit.*, s. 475.

³⁰ Por. J. Valenta, *Czesi i czescy Niemcy w obliczu rozpadu Austro-Wegier*, „Dzieje Najnowsze” 1996, nr 1, s. 59–66.

³¹ Nie podejmiemy się dywagacji, czy możliwość zasymilowania ogromnej mniejszości niemieckiej, rozlokowanej terytorialnie w sposób bardzo niekorzystny, w ogóle była możliwa. Na temat skali problemu zob. P. M. Majewski, *Mniejszość niemiecka w Czechosłowacji 1918–1939. Szkic statystyczny*, „Sprawy Narodowościowe” 1997, nr 2, s. 147–171.

³² E. Radl, *Válka Čechů s Němci*, Praha 1928; *Idem*, *O smysl našich dějin*, Praha 1925; *Idem*, *Narodnost jako vědecký problem*, Praha 1929. Z opracowań poświęconych Radlowi patrz J. Kot’a, *Filosof Emanuel Rádl – svědek a komentátor těžkých časů*, [w:] *Češi, Němci, Židé v národnostním Československu. Pohledy na školství a vědu*, Liberec 2006; E. Hahn, *Emanuel Rádl mezi českým nacionalismem a (sudeto)německým národovectvím*, [w:] *Emanuel Rádl – vědec a filosof. Sborník z mezinárodní konference konané u příležitosti 130. výročí narození a 60. výročí úmrtí Emanuela Rádla (Praha 9.–12. února 2003)*, Praha 2004, s. 548–582; Š. Loewensteinova, *Filosof a moralista Emanuel Radl 1873–1942*, Praha 1994.

zof przeciwstawił koncepcji organistycznej narodu koncepcję polityczną, słusznie przewidując, że kultywowanie plemiennych więzów krwi musi w czeskich warunkach doprowadzić do katastrofy. W swoim dziele *Valka Čechů s Němci* starał się dowieść, że te dwa narody przez wieki skutecznie ze sobą współdziałały, czerpiąc obopólne korzyści. Wizja manichejskiej walki roztaczana przez Masaryka jest tworzeniem nacjonalistycznego mitu³³.

Obraz Niemca w naturalny sposób wywołuje temat Rosji jako przeciwwagi i „sąsiada”, który czasami był „wielkim nieobecny”. W pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że Rosja pojawia się w czeskiej refleksji wraz ze słowianofilskimi koncepcjami, stanowiąc czasami główny ich wątek, innym zaś razem uboczny. Jak to wcześniej sygnalizowaliśmy, ich analiza może wykraczać poza ramy czasowe tego artykułu, gdyż główne prace Pavla Josefa Šafaříka czy Jana Kollára to początek XIX wieku, podobnie jak działalność Josefa Dobrovského – wydawcy czasopisma „Słowianin”³⁴.

Jan Kollár tworząc pojęcie „wzajemności słowiańskiej”, niejako rozpoczął rozważania nad projektem „jednoczenia Słowian”, chociaż jego koncepcje bardziej wiązały się z kwestiami kulturowymi i niekoniecznie miały konotacje polityczne³⁵. Rozsądnym jest delimitacja pojęć w pewien sposób ściśle ze sobą powiązanych, jednakże często oznaczających odmienne idee, takich jak: „wzajemność słowiańska”, „panslawizm” czy wreszcie „rusofilizm”³⁶. W swoim dziele Kollár pisze: „wzajemność polega nie na politycznym zjednoczeniu wszystkich Słowian, nie na demagogicznych machinacjach, albo wybuchach rewolucyjnych przeciwko rządowi krajowemu i monarchom, które powodują jedynie zamęt i nieszczęścia”³⁷. Kollár jest również typowym przedstawicielem Czechów, jeśli chodzi o spojrzenie na konflikty polsko-rosyjskie tamtego okresu, które uznawał za niepotrzebne „wojny Słowian przeciwko Słowianom”³⁸.

³³ Por. W. Nawrocki, „Kwestia czeska”: tożsamość narodowa, literatura i polityka. Szkice i uwagi, Piotrków Trybunalski 2000, s. 173 i nast.

³⁴ Szerzej: J. Svobodová, *Josef Dobrovský a jeho vztah k ruštině*, [w:] *Jeden jazyk naše heslo bud'*, Sv. 2; V. Nejedlý, *Spolek divadelních ochotníků*, Radnice – Plzeň 2003, s. 237–245; V. Svatoň, *Slovanská myšlenka a ruské slavjanofilství. Několik poznámek o dávné otázce*, [w:] *K úloze Slovanů v historii a současnosti. Kolokvium u příležitosti 150. výročí Slovanského sjezdu v Praze*, Česká koordinační rada Společnosti přátel národů východu, Praha 1998, s. 21 i nast.

³⁵ Szerzej: H. Šmahelová, *Kollárova vize slovanské vzájemnosti*, „Česká Literatura” 2002, č. 2, s. 125–148; A. F. Kola, *Slovianofilstvo české i rosyjské v ujęciu porównawczym*, Łódź 2004, s. 30 i nast.; T. Ivantysynová, „Slovanský národ” Jána Kollára, [w:] *Ján Kollár a slovanská vzájomnosť. Genéza nacionalizmu v strednej Európe*, Stimulus [Bratislava] 2006, s. 50–59.

³⁶ Szerzej: R. Vlček, *Slavism, pan-slavism and russophilia during the formation of the modern Czech nation*, „Slovanske Historické Studie” 2005, vol. 30, s. 59–109.

³⁷ J. Kollár, *O literackiej wzajemności między różnymi szczepami i narzeczami narodu słowiańskiego*, [w:] *Wybór pism*, Wrocław 1954, s. 8.

³⁸ Por. V. Žáček, *Čechové a Poláci roku 1848*, č. I, Praha 1947, s. 278 i nast.

Karol Hawliczek-Borowski wpływał na Czechów głównie poprzez swoją działalność publicystyczną. Wysoko oceniał go późniejszy prezydent T. Masaryk, pisząc w swojej książce poświęconej jego osobie o „wychowaniu politycznym” narodu. Z perspektywy czasu można stwierdzić, że wiele sądów wypowiedzianych przez Hawliczka było powierzchownych (on sam dosyć często zmieniał zdanie), ale niewątpliwie był jednym z najpoczytniejszych żurnalistów tamtego czasu. Oprócz artykułów publikowanych m.in. w czasopiśmie: „Pražské noviny”, „Slovan”, „Národní noviny”, swoje poglądy na temat Rosji zawarł w dziele *Obrazy z Rusi*³⁹. Jego wizja Rosji jest ściśle powiązana z Polską, co jest naturalne, gdyż pozostając pod wpływem kollarowskich wizji wzajemności, musiał zmierzyć się z faktami, jakie miały miejsce po polskich wystąpieniach przeciwko caratowi. W liście do księdza Štulca pisze: „ucisk Rusinów ma głębokie korzenie w umysłowości Polaków: i tak np. mądrzy ludzie swe przez zaślepienie polityczne skorzy są do największych głupstw; w całej Galicji mianowicie, przede wszystkim jednak we Lwowie, między polskimi naukowcami panuje przekonanie, że język rusiński nie jest niczym innym, jak zepsutą polszczyzną. [...] Dlatego też muszą Polacy, chociaż znajdują się w położeniu nie do pozazdroszczenia, jeszcze dużo wycierpieć zanim zostaną im odpuszczone te cierpienia, które sami zadali tym biednym Rusionom; a my musimy się ciągle obawiać, że się oni długo jeszcze nie poprawią, że długo jeszcze ich pańska pycha w stosunku do Rusinów nie zaniknie”⁴⁰. Hawliczek, jako ówczesny liberał, jest krytyczny względem carskiego absolutyzmu, ale jednocześnie go usprawiedliwia. Centralizm rosyjski jest czymś naturalnym, w przeciwieństwie do austriackiego. W „Národních novinách”, pisząc o wojsku rosyjskim wkraczającym na Węgry w 1849 r. tak charakteryzuje żołnierza rosyjskiego: „[...] to nie zepsuty Słowianin, poczciwy, pobożny. Żołnierz rosyjski to nie żaden zwierz, a jedynie obrońca Słowian przed atakami wrogów”⁴¹. Poglądy Hawliczka na Rosję, chociaż niekonsekwentne, mają dosyć wyraźny rys idealizujący ten kraj. Wiara, że despotyzm carski jest lepszy od

³⁹ K. Havliček Borovský, *Obrazy z Rusi*, Praha 1904.

⁴⁰ Cyt. za: M. Frančič, *op. cit.*, s. 12. Oczywiście Rusini to nie Rosjanie. Na temat relacji polsko-czeskich i wzajemnego postrzegania patrz: J. Valenta, *Polska i Polacy w oczach Czechów*, „Dzieje Najnowsze” 1995, nr 2; V. Šťastný, *Polemika v Času roku 1891 o polsko-ruské otázce*, „Slovanské Historické Studie” 1963, nr 5, s. 85–124; J. Mikulka, *František Palacký a polská otázka*, „Slovanský Přehled” 1971, nr 6, s. 116–122; G. Pańko, *Masaryk a Polska*, [w:] *T. G. Masaryk a střední Evropa. Materiály z konference Masarykovy univerzity v Brně 5.-6. června 1991*, Brno 1994, s. 51–57; J. Tomaszewski, *T. G. Masaryk a sprawa Cieszyńskiego (1918–1920)*, [w:] *Ibidem*, s. 127–135; E. Lesiewicz, *Czesi w oczach Polaków XIX–XX w.*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 4: *Swoi i obcy*, cz. 2, Poznań 2005, s. 117–125; J. Panek, *Polska i Polacy w oczach Czechów na progu czasów nowożytnych*, [w:] *Kultura polityczna...*, *op. cit.*, 99–115; *Idem*, *Czech Images and Stereotypes of a Neighbouring Nation: The Poles in the Renaissance and Reformation Age*, [w:] *Přednášky z 52. běhu Letní školy slovanských studií*, Praha 2009, s. 151–170.

⁴¹ M. Frančič, *op. cit.*, s. 48.

absolutyzmu austriackiego – „samodzierżawie rosyjskie milsze” – wynikała z powierzchownego oglądu Rosji i przejęcia elementów idei panslawistycznej od samych Rosjan. W naszej ocenie Hawliczek znał Rosję przez pryzmat jej salonów (np. profesora Pogodina) i tworzonych tam idei. Sam panslawizm i tradycje imperialne Rosji były przez niego niedoceniane, a należy o nich wspomnieć, gdyż w późniejszym okresie Republiki Czesi popełniali tan sam błąd⁴². Jednocześnie warto podkreślić, że po roku 1989 Czesi dokonali szeregu demityzacji (m.in. swego stosunku do Rosji i Związku Radzieckiego)⁴³.

Według Romana Szporluka, imperium „musi stanowić wielkie mocarstwo, uznawane w skali międzynarodowej; rozciągać się na znaczne terytorium i obejmować różne ludy, poddane różnym systemom prawnym i administracyjnym; wytwarzać poczucie ideologicznej bądź religijnej misji, wykraczającej poza politykę czysto siłową, a także pełnić przywódczą rolę w sferze kultury”⁴⁴. Warto pamiętać, że tradycje imperialne w przypadku Rosji są właściwie wiecznie żywe, dokonywana jest jedynie pewna ich reinterpretacja, uwspółcześnienie, bez względu na koszty ekonomiczne, społeczne⁴⁵. Czeska recepcja jest dla nas ciekawa z tego powodu, że jest ona reprezentatywna dla społeczeństw zachodnioeuropejskich, niemających doświadczeń w obcowaniu z tym mocarstwem, wynikających z faktu sąsiedzostwa. Modelowy jest tutaj przebieg wydarzeń związanych z budową nowego imperium w okresie międzywojennym i próby prognozowania przez polityków czeskich losów Zakarpacia (Rusi Podkarpackiej). W tym wypadku tradycja imperialna była przypisywana Polsce. Owa walka o terytoria, a nie tylko strefy wpływów, była mylnie interpretowana przez Czechów; obecnie próby jej wyjaśniania są podejmowane z różnym skutkiem. Richard Pipes próbuje wyjaśnić to na płaszczyźnie ekonomicznej: „odwieczne ubóstwo Rosji i ciągłą pogoń jej mieszkańców za niezagospodarowanymi zasobami, zwłaszcza gruntami pod uprawę. Każdy znaczniejszy podbój dokonywany przez Rosję dawał początek masowemu rozdawnictwu ziem ludziom służebnym oraz monasterom i łączył się z udostępnianiem pozyskanych ziem chłopskiej kolonizacji”⁴⁶.

Sądy, których niemalże modelowym przykładem w Polsce był Feliks Koneczny, jakoby Rosja była orientálną despotią, w immanentnym charakterze której jest ekspansja i konflikt z cywilizacją łacińską, w Czechach nie były właściwie wyrażane w znaczącej skali⁴⁷.

⁴² Por. M. Tanty, *Panslawizm, carat, Polacy: Zjazd słowiański w Moskwie 1867 roku*, Warszawa 1970; R. Vlcek, *Mýtus Ruska a ruského slovanství v českém prostředí 19. století*. [w:] M. Moravcová, D. Svoboda, Fr. Šístek (red.), *Pravda, láska a ti na „východě”*. *Obrazy středoevropského a východoevropského prostoru z pohledu české společnosti*, Praha 2006, s. 28–56.

⁴³ Zob. P. Kosatik, *České snění*, Praha 2010, s. 135 i nast.

⁴⁴ R. Szporluk, *Imerium, komunizm i narody*, Kraków 2003, s. 216.

⁴⁵ Por. A. Sołżenicyn, *Jak odbudować Rosję? Refleksje na miarę moich sił*, Kraków 1991, *passim*.

⁴⁶ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 118.

⁴⁷ Szerzej: F. Koneczny, *Dzieje Rosji od najdawniejszych do najnowszych czasów*, Komorów 1997.

W XX wieku Czesi wkraczają z niewykrystalizowaną wizją Rosji ukształtowaną w poprzednich wiekach. W pewnym uproszczeniu można powiedzieć, że poglądy na ten kraj reprezentują Karel Kramář i Tomasz G. Masaryk. Obydwaj poznali Rosję z autopsji i obydwaj będąc znaczącymi politykami, swoje poglądy dostosowywali do zmieniającej się sytuacji⁴⁸. K. Kramář w większym stopniu idealizował słowiańską Rosję i był skłonny z nią właśnie wiązać losy narodu. Można się oczywiście zastanawiać, na ile było to powtarzanie radykalnych haseł młodoczeskich polityków, a na ile osobiste przemyślenia⁴⁹. Raczej czeski premier traktował Rosję w sposób instrumentalny, podobnie jak w Polsce Roman Dmowski, nie nadając jej (w przeciwieństwie do Masaryka) wymiaru mistycznego, historiozoficznego. Świadczyć o tym może chociażby widzenie konfliktów polsko-rosyjskich, możliwości restauracji „białej Rosji”, ewentualnego sojuszu z Niemcami⁵⁰. Napisanie w ograniczonych ramach artykułu, kim dla Czechów był (jest) Masaryk, wydaje się być zadaniem niewykonalnym. Warto jedynie wspomnieć, że swoją pozycję „Prezydent – Oswobodziciel” budował latami i równie długo przekonywał rodaków do swoich wizji. Jak słusznie pisze Sławomir Nowinowski: „[...] stał się on nad Wełtawą postacią powszechnie znaną, zaś wśród zachodnioeuropejskich intelektualistów popularną i szanowaną. Książka *Rosja a Europa* wydana przez niego w roku 1913 przysporzyła mu dodatkowych opinii znawcy problemów słowiańskiego imperium. U progu pierwszej wojny światowej Masaryk należał do nielicznych polityków czeskich skłonnych porzucić lojalizm wobec Habsburgów, nie żywiąc przy tym bezpodstawnych nadziei na przychyłność dynastii Romanowych”⁵¹.

Uznać należy, że dla Masaryka wiele nurtów współczesnej jemu myśli rosyjskiej jest ilustracją tezy o kryzysie cywilizacji⁵². Masaryka od poprzedników różni sposób patrzenia na Rosję, będący wynikiem jego zainteresowań filozoficznych. W swoich pracach powołuje się na Hawliczka, ale w istocie jego poglądy w znacznym stopniu odrzuca. Jest politykiem, ale jednocześnie nie wyrzeka się swoich ideałów w praktycznym działaniu. To E. Beneš jest człowiekiem realizującym wizję swojego mistrza: „Masaryk wierzył w Boga, a Beneš w Masaryka”⁵³. Trzeba również nadmienić, że chociaż Minister Spraw Zagranicznych I Republiki jest autorem monografii dotyczącej problemów Rosji, to referowanie jego po-

⁴⁸ J. Gruchała, *Tomasz G. Masaryk*, Wrocław 1996, s. 63 i nast.

⁴⁹ Por. S. B. Winters, *Karel Kramář a jeho slovanství na počátku 20. století*, [w:] *Karel Kramář. Studie a dokumenty k 65. výročí jeho úmrtí*, Praha 2003, s. 11–17; K. Herman, Z. Sládek, *Slovanská politika Karla Kramáře*, Praha 1971.

⁵⁰ Por. J. Gruchała, *Karel Kramář a sprawy polskie (1918–1937)*, „Studia Historyczne” 1997, z. 3.

⁵¹ S. M. Nowinowski, *Konstatacje i nadzieje. Dyplomacja czechosłowacka wobec kwestii bezpieczeństwa zbiorowego w Europie (1919–1925)*, Toruń 2005, s. 20–21.

⁵² T. G. Masaryk, *Moderní člověk a náboženství*, Praha 1934; *Idem, Naše nynější krise*, Praha 1895; *Idem, Sebevražda*, Praha 1930.

⁵³ S. M. Nowinowski, *op. cit.*, s. 39.

głędów jest właściwie bezcelowe, gdyż są one powtórzeniem większości myśli Masaryka⁵⁴.

Jak podkreślaliśmy wcześniej, Masaryk tworzy wielopoziomowy obraz Rosji. Jego główne trzytomowe dzieło nosi podtytuł: studia z historii, literatury i filozofii i stanowi zbitek bardzo różnych problemów, by wymienić dla przykładu reformy Piotra I, wpływy niemieckiej filozofii, poglądy Czadajewa, zapadników, anarchizm Bakunina, utylitaryzm Czerniejewskiego, nihilizm, poglądy polityczne Dostojewskiego, Turgieniewa, Tołstoja⁵⁵. Krytyka Rosji u Masaryka dotyczy różnych kwestii, ale bodajże najmocniejszy sprzeciw budzi leninizm jako idea nie naukowa, populistyczna a jednocześnie, jak pokazała historia, trafiająca na bardzo podatny grunt. „W roku 1917 Leninowi nie szło właściwie o urzeczywistnienie zasad komunizmu w Rosyi, lecz o użycie Rosyi w celu urzeczywistnienia, a przynajmniej przyśpieszenia urzeczywistnienia tych ideałów w Europie. O tem wypowiedział Lenin opinię swą często. Błąd jego polegał na tem, że nie miał poprawnego poglądu na stan Europy, zarówno jak i na stan Rosyi. Jego filozofia dziejów była mylna. [...] Rosyanie nie są zdolni do przeprowadzenia komunizmu Marxa, na ogół są jeszcze zbyt niekulturalni i skażeni przez caryzm, aby mogli zrozumieć i urzeczywistnić poglądy Marxa na komunizm jako wynik końcowy długiej sprawy dziejowej. To, co przeprowadzali Lenin i jego ludzie, nie mogło być nawet komunizmem, chyba małostkami komunistycznymi; jako systemat był to kapitalizm prymitywny (rolniczy) i prymitywny socjalizm pod dozorem prymitywnego państwa, złożonego z anarchistycznych jednostek, które się wyłoniły z carskiego, również prymitywnego centralizmu. Rosyjski prymitywizm w ogóle – owa masa rolników analfabetów osamotnionych w swych wsiach, brak komunikacji, upadek wojska i biurokracyi wskutek przegranej wojny, zdruzgotanie caryzmu i ceszaropapizmu, bezradność stronnictw politycznych i stanów, wszystko to umożliwiło energicznemu uzurpatorowi bolszewickiemu przewrót w głównych miastach i rządy nieznaczej, ale zorganizowanej mniejszości”⁵⁶. Przemawiając do czeskich robotników, Masaryk powtarza swoje wątpliwości co do autentyczności, tożsamości, ustroju wprowadzanego w Rosji: „[...] zaznaczam jednak, że w Rosji nie ma komunizmu, ani nawet socjalizmu, z tej prostej przyczyny, że naród rosyjski nie jest przygotowany do przyjęcia socjalizmu. [...] Rosjanie są narodem wielkim i licznym, lecz, niestety, nie umieją czytać i pisać, są mniej wykształceni [od Czechów], stoją na niższym stopniu kultury niż wy. A więc wszystko co u siebie robią, nabiera swoistego charakteru; tak jest także z ich tak zwanym komunizmem. Mówiłem wam już: nie ma w Rosji komunizmu w życiu, jest tylko na pa-

⁵⁴ E. Beneš, *Úvahy o slovanství: hlavní problémy slovanské politiky*, Praha 1947; *Idem, Stručný nástin vývoje moderního socialismu. Část čtvrtá. Dělnické hnutí v Rakousku a v Čechách*, Brandyš n. L 1911.

⁵⁵ T. G. Masaryk, *The spirit of Russia*, vol. I–III, London 1967.

⁵⁶ *Idem, Wojna o wolność narodów*, Warszawa, b.d.w., s. 251–252.

pierze. Rosja – to chłopci, a w chłopstwie nie ma komunizmu, chłopstwo – to własność prywatna”⁵⁷. W krytyce bolszewizmu Masaryk odwołuje się również do argumentów podobnych jak u Maxa Webera – etyki pracy, którą ten wiązał z protestantyzmem w opozycji do katolicyzmu. „Bolszewicy jednak nie potrafili i nie potrafią pracować, potrafią tylko zmuszać do pracy – ustrój bolszewicki wprowadził bowiem niewolnictwo burżuazji, i to burżuazji, określonej bardzo dowolnie, tak bardzo dowolnie, że wprowadzono właściwie niewolnictwo robotników; – bolszewicy potrafią walczyć, zabijać i umierać, nie potrafią jednak obowiązkowo, stale i systematycznie pracować. Rewolucja bolszewicka była i jest wobec tego rewolucją polityczną a nie społeczną ani ekonomiczną”⁵⁸.

Problemy stosowanej nomenklatury zaczynają się w momencie, kiedy chcemy określić, czym dla Masaryka jest bolszewizm. Za Leninem możemy powtórzyć, że słowo bolszewicy (większościowcy) „nie wyraża niczego, prócz faktu zupełnie przypadkowego, że mieliśmy większość na kongresie w Brukseli – Londynie w 1903 r.”⁵⁹. Zatem bolszewicy mogą być postrzegani jako przeciwwaga dla mieniszewików. Truizmem byłoby twierdzenie, że program partii bolszewickiej ewoluje, zaś szczególne przewartościowanie następuje po zwycięstwie rewolucji październikowej. Podobnie bolszewicki liderzy z biegiem czasu staną się swoimi zagorzałymi wrogami, również na płaszczyźnie ideologicznej. Zasadnym zatem jest pytanie: co właściwie krytykuje Masaryk? Wydaje się, że rozsądnym byłoby uznanie, że jest to polemika z Leninem i leninizmem, chociaż w przypadku braku konkretnych odesłań w dziełach Masaryka mogą pojawiać się pewne wątpliwości.

Warto na marginesie poczynić uwagę, że w wielu opracowaniach wydawanych w okresie międzywojennym, traktujących o marksizmie czy bolszewizmie, mamy do czynienia z pewnym dualizmem rozważań teoretycznych i teoretyczno-praktycznych. Cezura zwycięskiej rewolucji i związana z tym implementacja idei skutecznie rozmywa pole rozważań, kierując je często w kierunku analizy gruntownych zmian społecznych, reportaży, psychologii rewolucji, historii i historiozofii⁶⁰.

U Masaryka wspomniany dualizm przejawia się tym, że marksizm jest traktowany jako idea, z którą można polemizować na płaszczyźnie teoretycznej, natomiast bolszewizm jest pewną karykaturalną formą idei, rodzajem populizmu, programu politycznego, którego głównym celem jest pozyskanie ogłupiałego tłumu⁶¹.

⁵⁷ *Idem*, *O bolszewizmie*, Warszawa [1922], s. 18–19.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 39–40.

⁵⁹ W. J. Lenin, *Staat und Revolution*, Berno 1918, s. 120.

⁶⁰ Zob. A. Normann, *Bolschewische Weltmachtspolitik*, Bern 1935; J. Parandowski, *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji*, Lwów – Stanisławów 1920; H. de Man, *O psychologii socjalizmu*, Warszawa 1937; A. Starodworski, *Istota i cechy bolszewizmu współczesnego w Rosji Sowieckiej*, Warszawa 1927; A. Kreza, *V bolševicko – komunistickam Rusku*, Praha 1919.

⁶¹ Por. D. Kovac, *World Revolution – Tomas Garrigue Masaryk and Vladimir Ilyich Lenin*, „Human Affairs” 1991, no. 1, s. 22–29.

Dla Masaryka świat idei politycznych jest de facto światem filozofii, pewnych odniesień kulturowych, naukowych, natomiast dla Lenina idea jest jedynie narzędziem służącym określonej celowi. Dla prezydenta Czechosłowacji, odmiennie niż dla jego oponenta, socjalizm (komunizm) jest określonym konceptem filozoficznym, nie zaś zbiorem populistycznych haseł mających na celu uzyskanie poparcia w walce o władzę. Dlatego też Masaryk całkowicie deprecjonuje ideę wprowadzaną w Rosji: „[...] w Rosji nie ma nawet socjalizmu. Socjalizm wasz i w ogóle europejski na modłę Marksa, to socjalizm naukowy. Tem różni się wasz socjalizm od socjalizmu rosyjskiego. Skąd mógłby wziąć się w Rosji socjalizm naukowy, kiedy tam ludzie czytać ani pisać nie umieją? Prawdziwa demokracja tam tylko jest możliwa, gdzie każda jednostka umie myśleć i jest do socjalizmu naukowo, jak wy mówicie, przygotowaną. Marks i Engels mówili o proletariacie, mieli na myśli jednak proletariat wykształcony, który potrafił dalej prowadzić naukową i filozoficzną pracę Fichtego i Hegla”⁶².

O ile bolszewizm jest dla Masaryka nienaukowy, to podstawowy zarzut wysuwany pod adresem Marksa dotyczy powierzchowności naukowej poprzez sprowadzenie wszelkich procesów społecznych do kwestii ekonomicznych. W twierdzeniu „był określa świadomość” zawarty jest grzech pierworodny, który falsyfikuje wszelkie dalsze rozważania. W rozważaniach społecznych nie da się pominąć sfery psychologicznej – religii, moralności, idei, itp.⁶³ Oczywiście w marksizmie, z punktu widzenia filozofii masarykowej, niedopuszczalna jest postawa antyindywidualistyczna.

Chociaż Masaryk może być uznawany za prekursora współczesnej socjaldemokracji, gdyż szeroko rozumiana „wrażliwość społeczna” była ważna zarówno w jego rozważaniach teoretycznych, jak również w praktyce rządów, to jednocześnie współczesne jemu koncepcje socjalistyczne (komunistyczne) budziły jego żywą krytykę⁶⁴. Działo się tak ze względu na syntezę kilku ważnych zasad przenikających się i zmierzających do wyartykułowania koncepcji „trzeciej drogi”, która miała czerpać zarówno z myśli liberalnej, jak i lewicowej. Co ciekawe, u Masaryka można dostrzec podobne wartościowanie, jak w Katolickiej Nauce Społecznej, jednakże z oczywistych historycznych względów nie ma tam podłoża religijnego. Główną oś podziałów w sporze Masaryk *versus* Lenin wyznaczały: wizja państwa, rewolucji, dyktatury proletariatu i demokracji⁶⁵.

Państwo dla Lenina jest „machiną do uciskania jednej klasy przez drugą, machiną do utrzymywania w posłuszeństwie względem jednej klasy innych klas

⁶² T. G. Masaryk, *O bolszewizmie*, *op. cit.*, s. 20.

⁶³ Po śmierci Marksa, Engels zgodził z takim poglądem.

⁶⁴ Por. M. Machovec, *Tomaš G. Masaryk. Odkazy pokrokových osobnosti naši minulosti*, Praha 1968, s. 153 i nast. Szerzej: T. G. Masaryk, *Otázka sociální*, Praha 1898, *passim*.

⁶⁵ Nieco odmiennie ujmuje to J. Musil, *Masarykova Otázka sociální, socialismus a soudobý komunitarianismus*, „Sociologický časopis” 1998, vol. 48, s. 391–402.

jej podporządkowanych. Forma tej maszyny bywa różna⁶⁶. Przy takim zdefiniowaniu państwa nie dziwi postrzeganie go jako aparatu opresji i represji. Skoro państwo jest „wytworem i objawem nieprzejednanych przeciwieństw klasowych. Państwo powstaje tam, wtedy i o tyle, gdzie, kiedy i o ile przeciwieństwa klasowe obiektywnie nie mogą być pogodzone”, to konsekwencją tego musi być walka klas i rewolucja⁶⁷. Ma rację Masaryk, uznając, że poglądy Lenina nie mają waloru naukowości, gdyż jego rozumowanie nie jest konsekwentne. Kiedy Lenin uznaje, że „państwo jest specjalną siłą w celach dławienia”, to jednocześnie popada w sprzeczność, dokonując wykładni poglądów Engelsa odnoszących się do „obumierania państwa”⁶⁸. Dla Wodza Rewolucji owe wywody mają jedynie charakter propagandowy, gdyż „państwo dyktatury proletariatu” nie przestaje być państwem ze wszystkimi jego atrybutami. Dla Masaryka wizja państwa jest bardzo zbliżona do współczesnej koncepcji demokratycznego państwa prawa, gdzie państwo musi szanować prawno-naturalne uprawnienia obywateli. W dalszej części przedstawimy dokładniej poglądy Masaryka na główne elementy państwa: demokrację, humanizm, określony katalog wartości, których źródłem jest godność osoby ludzkiej. Co ważne, tak jak w przypadku Lenina teoria i praktyka leżały daleko od siebie, u Masaryka stanowiły one jedność i krótkie istnienie państwa Czechosłowackiego w okresie międzywojennym, sposób jego organizacji, funkcjonowania, były tego potwierdzeniem.

Ze szczególną krytyką spotyka się w filozofii Masaryka problem rewolucji. Pisze on: „Bolszewicy wpadają w rewolucyjny romantyzm i mistycyzm. Rewolucja jest dla nich rewelacją. Dla większości bolszewików rewolucja jest we właściwym słowa tego znaczeniu fetyszem; dogadza bowiem ich intelektualnemu i moralnemu niewyrobinieniu. Rewolucja staje się dla nich celem; administracyjnie pracować nie potrafią, pragną więc tzw. wielkich czynów, a choćby tylko gestów i słów. Następstwem tego są ich ciągłe walki z kontrewolucją, określaną zupełnie dowolnie. [...] Bolszewicy wyrastali jako stronnictwo emigracyjne, pracujące nielegalnie i potajemnie, posługujące się metodami wszystkich organizacji podziemnych. W tej tradycji rewolucji rosyjskiej, rewolucji w zasadzie terrorystycznej i anarchistycznej, wyrosli i tradycji tej pozbyć się nie potrafią”⁶⁹.

Opisując Rosję, Masaryk czyni też spostrzeżenia, które w polskiej tradycji wiążemy tradycyjnie z kategorią „azjatyckiego okrucieństwa”. W *Wojnie o wolność narodów* czytamy: „[...] zwłaszcza byliśmy oburzeni wieścią, że wbrew umowie zabici zostali nasi żołnierze [...]. W brutalności swej przemoc bolszewicka nie zadowolili się zabiciem naszej straży, lecz trupy po obdarciu z ubrania i obuwia,

⁶⁶ W. I. Lenin, *O państwie*, Warszawa 1953, s. 15.

⁶⁷ *Idem*, *Państwo a rewolucja*, Moskwa 1945, s. 9.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 19; F. Engels, *Anty-Dühring: pan Eugeniusz Dühring dokonuje przewrotu w nauce*, Warszawa 1949.

⁶⁹ T. G. Masaryk, *O bolszewizmie*, *op. cit.*, s. 38.

zanieczyścili i skalali. [...] Widziałem wiele rzeczy straszliwych i nieludzkich podczas rewolucji bolszewickiej [...]. Stęzące ciało kładli jak belkę w dorożce: z jednej strony wystawały nogi, a z drugiej głowa, a niekiedy i ręka. Często trup postawiony bywał sztorcem w dorożce i przywiązany jakimś lachmanem lub sznurem. Zdarzało się, że postawiony był głową do dołu, a nogi wystawały ku górze. Owo zbyt zbyteczne, bezmyślne i barbarzyńskie niszczenie życia przeraża mnie [...]”⁷⁰.

Zmiany zachodzące w Rosji przypisuje Masaryk wojnie i rewolucji, jakby sądził, że była to cezura różniąca w istocie carskie samodzierżawie i nowe czasy. Tak widział to Masaryk: „Ze wszystkich państw słowiańskich Rosja zmieniła się najbardziej przez wojnę i rewolucję, którą wojna przyspieszyła. Jak już zaznaczono, zmniejszyła się przede wszystkim terytorialnie. [...] Najgłębsza zmiana jednak zaszła przez usunięcie carskiego absolutyzmu i przez zaprowadzenie republiki, i to jeszcze republiki komunistycznej. Rosja jest pierwszym państwem socjalistycznym w Europie i na całym świecie i stała się przez to przedmiotem wszechświatowego zainteresowania”⁷¹. Dalej czytamy o możliwościach wciągnięcia „nowej” Rosji w orbitę wpływów Zachodu, chociaż Masaryk nie dokonuje w tym miejscu analizy konfliktu okcydentalistów i zapadników. „Rosja, która ucierpiała wiele skutkiem wojny i rewolucji, potrzebuje w wysokim stopniu odnowy gospodarczej tak na polu rolnictwa, jak i przemysłu. Rosja jest skazana na zależność od kapitału zachodniego i pomoc zachodnich inżynierów, robotników i kupców. Równie naglące i doniosłe są zadania w dziedzinie oświaty, usunięcie wysokiego odsetka analfabetów i podniesienie ogólnego poziomu kultury. Jest rzeczą wątpliwą, czy i w jakiej mierze rosyjska cerkiew prawosławna potrafi wziąć udział w przeprowadzeniu kulturalnych zadań narodu”⁷².

SUMMARY

The main goal of this article is a reconstruction of an image of neighbours in opinion of some selected representatives of Czech political thought in XIX and XX century. At the beginning the authors try to define research area what is specially crucial in the case of countries of Central Europe in the scrutinized period. As it is commonly known it was time of sudden and deep changes of different character: political, social economical, etc. It often results in confusion of notions. The main character whose views are presented is Thomas G. Masaryk, creator and the first president of the Czech Republic. His influence on Czech society is hard to overestimate. There are also mentioned such representatives of Czech political thought as Ján Kollár, Karel Kramář, Emanuela Radl or Karel Havlíček-Borovský.

The authors do not determine if views of Czech thinkers on the Czech neighbours are repetition of Czech society opinion or an inspiration for Czech society.

⁷⁰ *Idem, Wojna..., op. cit.*, s. 248–249.

⁷¹ *Idem, Słowianie..., op. cit.*, s. 28.

⁷² *Ibidem*, s. 30.